
Альманах теорії та історії історичної науки

Випуск 4

Київ
2009

Historiographic Almanac

Issue 4

Kyiv
2009

Алла Атаманенко
Острог

*Українські інтелектуальні співтовариства в західній діаспорі:
спроба типологізації*

До роздумів над темою спонукала публікація відомої дослідниці теоретичних аспектів історії науки Ірини Колесник про інтелектуальні співтовариства як засіб легітимації культурної історії України у ХІХ столітті в "Українському історичному журналі"¹. Не вдаючись в складнощі теорії і добре усвідомлюючи, що діємо за принципом "стратегії привласнення" (за влучним виразом російських дослідників Ірини Савельєвої та Андрія Полстаєва), спробуємо типологізувати інтелектуальні співтовариства в західній діаспорі та окреслити особливості їх функціонування. При цьому наголос буде зроблено на наукові установи та об'єднання як найбільш важливу форму існування інтелектуальних співтовариств.

Термін "діаспора" походить з грецької і означає "розсіяння". В західній історіографії частіше застосовується до єврейського етносу, представники якого в 6 ст. до н.е. були виселені з території Палестини. В сучасній українській науці термін застосовується до етнічних груп, що мешкають поза межами своєї етнічної території і мають різний ступінь самоорганізації. Іноді розрізняють поняття "еміграція" / "імміграція" та "діаспора", враховуючи відсутність або наявність громадянства країни поселення. Найбільшими діаспорами в світі вважаються єврейська, вірменська, китайська, грецька, українська, російська та ін. Всі існуючі сьогодні визначення поняття "українська діаспора" можна узагальнити за досить широкими визначеннями: "Українці (особи українського походження), які проживають за межами України" або "зарубіжні (закордонні) українці".

¹ Колесник І.І. Інтелектуальне співтовариство як засіб легітимації культурної історії України ХІХ століття // Укр. іст. журн. – 2008. – №1. – С. 169-194

Кількість українців чи осіб українського походження поза Україною сьогодні визначається цифрою від 12 до 20 мільйонів. Цифра приблизна через низку причин, серед яких – спосіб обрахунку в різних країнах під час переписів населення та значна кількість нелегальних емігрантів. В різні історичні періоди кількість українців поза Україною коливалася і сьогодні визначити її точні значення на різний час можна лише приблизно.

Існує поняття “хвилі української еміграції”, пов’язане з визначенням змісту та хронологічних рамок масового виїзду українців за межі батьківщини. Хвилі еміграції переважно нараховують чотири. Перша – від кін. XIX – до першої світової війни. Переселенці в пошуках кращого життя переважно виїжджали з території Закарпаття, Буковини, Галичини та незначна кількість українців з підросійської України до Канади, США, Аргентини та ін. країн. Друга “хвиля” масової еміграції припала на період по першій світовій війні та українським Визвольним змаганням 1917–1921 рр. Більшість емігрантів виїжджали до країн Європи – у Чехію, Францію, Німеччину, Італію, Польщу тощо. Третя “хвиля” масової еміграції на Захід відбувалася під час і по Другій світовій війні і була викликана значною мірою політичними причинами. Від 1945 до початку 1950-х років близько 250 тис. українських емігрантів перебували в т.зв. “таборах для переміщених осіб” (displaced camps), створених в американській, англійській та французькій окупаційних зонах Німеччини та на території Австрії. На початку 1950-х років почалося переселення більшості їх поселенців до США, Канади, Австралії, Аргентини, Бельгії, Франції, Англії та інших країн. Четверта “хвиля” еміграції на Захід, яка розпочалася в середині 1980-х років, сьогодні ще не закінчила свого формування. Її поява пов’язана в першу чергу зі складною соціально-економічною ситуацією в Україні, відкритістю українських кордонів. Загальна кількість представників – від 2 до 7 млн. Частина представників четвертої “хвилі” перебувають в країнах поселення нелегально або ще планують повернення на батьківщину.

Українська еміграція та діаспора, особливо представники політично і національно свідомих другої та третьої хвилі, з чіткою національною ідентичністю, створили розгалужену систему політичних, громадських, наукових та інших установ і зв’язків, що уможливило застосування т.зв. мережевого підходу як по вертикалі (застосовуючи хронологічний підхід), так і по горизонталі (міжособистісні, міжорганізаційні зв’язки) для їх дослідження.

На нашу думку, може існувати кілька підходів / рівнів (до) типологізації інтелектуальних співтовариств в еміграції та діаспорі. З одного боку, їх можна розглядати загально як такі, що впливають на формування ідеологій

та громадського життя (тоді перелік таких співтовариств й аналіз різного рівня зв’язків є дуже широким і різноманітним). З іншого – розглядати на основі виокремлення лише наукових співтовариств, як з одного боку, соціокультурного тла, так і – з іншого боку – прояву функціонування історичної науки чи українознавства, що дозволить зробити подібний аналіз в історіографічному контексті. При цьому, зрозуміло, потрібно враховувати взаємозв’язки між обома рівнями, які, безперечно, існували на кожному з етапів діяльності еміграції та діаспори (найяскравішим прикладом такого зв’язку може слугувати вплив В’ячеслава Липинського на формування державницької ідеології та на пряму історичних досліджень). Значну частину політичних та громадських діячів протягом всього XX століття можна віднести до категорії інтелектуалів, а частина вчених належала до різних політичних сил і партій, хоча представники науки в діаспорі другої половини XX століття в цілому намагалася відмежуватися від політичних впливів. Варто зауважити, що інтелектуальні співтовариства еміграції та діаспори різних рівнів (наукові інституції, навчальні заклади, політичні партії, літературні та художні об’єднання тощо) досліджувалися істориками, філологами, літературознавцями, але не було зроблено відносно узагальнення.

Отже, інтелектуальні співтовариства еміграції та діаспори загалом, застосовуючи підхід М. Вебера, вдало розвинутий для “довгого” XIX ст. І. Колесник, можна поділити на основні категорії / типи. На принципі “інституту” – із застосуванням тої чи іншої “міри” елементів примусу – були базовані:

1. *Політичні об’єднання і партії.* Для міжвоєнного періоду головними в еміграції були партії, “вивезені” з України (УНІСР, прихильники Державного Центру УНР в екзилі), так і ті, що сформувалися в еміграції (гетьманці та ін.), з 20-х років починається формування більш структурованих політичних організацій (зокрема, Організації Українських Націоналістів), які пізніше мали поширення і в Україні, і в діаспорі.

2. *Наукові інституції та вищі навчальні заклади* – науково-дослідницькі інститути, навчальні заклади, кафедри українознавства в не-Українських вищих навчальних закладах.

3. *Середні (суботні, недільні) школи українознавства.*

4. *Періодичні видання.* Належали різним політичним середовищам, громадським організаціям, науковим установам. Могли видаватися не лише Українською, а й іншими мовами – переважно країні поселення.

5. *Економічні об’єднання* – кредитні спілки, допомогові організації. Однією з найбільших і найвідоміших є Український народний союз.

заснований ще в XIX ст. як Руський народний союз (США), котрий має поважну кількість членів та понад століття видає газету "Свобода". Відомою своєю діяльністю та власним журналом є українська кредитна спілка в Рочестері (США).

Ділячи за принципом союзу – добровільного об'єднання (хоч і були наявні незначні елементи примусу (зокрема, наявність статутів)):

1. *Професійні товариства* – об'єднання за добровільним принципом. Мета діяльності – взаємна підтримка членів, обмін професійною інформацією. Приклади – Українська американська асоціація університетських професорів, Українське лікарське товариство, Об'єднання українських професіоналістів та підприємців та ін. Видавали свої бюлетені та інші інформативні видання.

2. *Церковні організації* різних конфесій (на рівні церква – парафії). Крім релігійно-духовної – проводять виховну та освітню працю, а також часами більше, ніж інші, виконують функції земляцтва, бо гуртують коло себе місцевих вихідців з України.

3. *Жіночі, молодіжні та спортивні організації*. Серед перших – зокрема, союзи українок в різних країнах. З молодіжних організацій однією з найвідоміших є Пласт, а також існують/існували організації з різним політичним зафарбуванням.

4. *Наукові товариства* – Українське історично-філологічне товариство в Празі, Українське генеалогічне та геральдичне товариство (США), Українське історичне товариство (США, Європа, Австралія), Наукове товариство ім. Шевченка (Європа, США, Канада, Австралія), Українська вільна академія наук (США, Канада, до сер. 1980-х років – Європа) та ін. Діяльність їх членів підпорядкована статутам, може включати також матеріальні зобов'язання (членські внески), але об'єднання є цілком добровільним для членів. Частина таких об'єднань має однією з підстав об'єднання територіальний принцип (або за землею походження (напр., Товариство дослідників Волині), або за країною (регіоном) проживання ("канадське", "американське" та ін.). Подібні об'єднання мають свої видання.

Отже, ми спробували врахувати формалізовані (інституційовані) співтовариства. Українці поза Україною, крім того, створюють співтовариства у формі дружніх, сімейних (родинних) зв'язків тощо. Важливо врахувати й те, що членами формалізованих співтовариств можуть бути й особи неукраїнського етнічного походження, які, між тим, мають чітку українську ідентифікацію. Фактор мови переважно є також об'єднуючим, але в побутових умовах, а часом і на офіційному рівні непоодинокими є

випадки використання інших мов (зокрема, можливе спілкування мовою країни поселення або російською для вихідців з радянської України). Чинником, що визначає належність до українства, є усвідомлення себе частиною (членом) українського співтовариства. Тому значна частина представників четвертої хвилі еміграції, на жаль, не має чітко визначеної української ідентичності й відносить себе до "совєтських" людей, не стає членами українських організацій, відвідує російську православну церкву тощо. Інша частина прагне якнайшвидшого входження до спільнот країни поселення. Втім, чимала частина інтелектуалів все ж ідентифікує себе як членів української (одночасно з іншими – в чому немає нічого негативного) спільноти. Таким чином, в еміграції, як і в будь-якому іншому співтоваристві, через осіб-членів (індивідуальності) часто відбувалося "переплетення" чи "пересікання" різних інтелектуальних співтовариств. Зрозуміло, історик часто був одночасно членом кількох наукових (різних рівнів) організацій та інституцій, міг належати до певної політичної сили, громадської організації, співпрацювати в різних виданнях, мати родинні, товариські зв'язки, відвідувати церкву.

"Історіографічна модель" (розроблена радянським дослідником науки А. Сахаровим²), передбачає поруч з аналізом економічно-соціальних та політичних умов функціонування науки, урядової наукової політики, стану освіти, тощо, обов'язкове вивчення рівня та напрямів розвитку історіографії в країні, де жили і працювали історики, основних течій світової історіографії, а також історіографічної ситуації в Україні, що мала значний вплив на розвиток української зарубіжної історіографії й великою мірою визначала тематику історичних досліджень. Тому наукові співтовариства складали важливу частину української історичної науки.

Для аналізу структури наукового життя поза Україною визначимо основні періоди її існування. На сьогодні існує кілька періодизацій розвитку української науки в еміграції. Крім того, в дослідженнях часто використовуються означення, пов'язані з періодизацією ("міжвоєнна історіографія", "історіографія таборового періоду", "повоєнна історіографія" тощо). Таким чином, цими означеннями в основу періодизації покладено важливі історичні події, що стали "розділовими" для розвитку української зарубіжної історичної науки. Періодизація розвитку історіо-

² Сахаров А. М. О предмете историографических исследований // История СССР. – 1974. – №3. – С. 104. Див.: Колесник І. Українська історіографія (XVIII – поч. XX століття). – К., 2000. – С. 124.

графії традиційно пов'язується також із генераціями українських істориків³, характеристика наукової творчості вчених також подається на основі територіального розподілу, а часто ці критерії поєднуються. Пропонуємо періодизацію розвитку української зарубіжної науки, основним критерієм якої є зміни в соціокультурному середовищі її функціонування, пов'язані з основними подіями світової історії, які викликали нові наукові явища, а також спробуємо подати характерні ознаки кожного з періодів.

I. 1918 – 1939 – міжвоєнний період. В цей час наукове життя зосередилося переважно в Європі (Чехія, Польща, Німеччина, Італія та ін.), де осіла значна кількість українських емігрантів. Було засновано низку наукових інституцій та навчальних закладів, в яких проводилися історичні дослідження. В меншій мірі були розвинуті історичні українознавчі дослідження в Канаді та США. В Канаді діяла Колегія Св. Андрія, там же та в США працювали окремі українські дослідники (зокрема, В. Галич) Канаду з лекціями з історії України та історії жіночого руху відвідав Д. Дорошенко, були плани створення кількох українських наукових інституцій в США, зокрема Українського наукового інституту. В цей період діє кілька наукових співтовариств – у вигляді формалізованих наукових товариств та установ, та як безпосередні наукові і дружні зв'язки між істориками. Серед наукових товариств цього періоду варто відзначити Українське богословське наукове товариство, Українське історично-філологічне товариство в Празі. Діють також наукові інститути (Варшавський, Берлінський), навчальні заклади, які виконують навчальні і дослідницькі функції (Український вільний університет та ін.).

Період може бути поділений на дві частини, розділовою межею між якими є кін. 20-х – поч. 30-х рр. – згорання українізації й початок переслідувань українських вчених в Україні, що спричинило припинення наукових контактів. Перший підперіод пов'язаний із досить плідною науковою співпрацею між істориками в еміграції та на українських землях (Наддніпрянщині і Галичині) переважно в наукових виданнях, другий підперіод – з припиненням таких зв'язків. В цей період в еміграції розгортається співпраця між українськими та західними дослідниками, відбувається формування державницького напрямку української історіографії, широка тематика наукових досліджень пов'язана з розвитком схеми/концепції історії Центральної та Східної Європи М. Грушевського.

³ Див. праці діаспорних істориків О. Оглоблина, М. Чубатого, Л. Винара та ін., з останніх досліджень – О. Яся та ін.

II. Вересень 1939 – весна 1945 – Друга світова війна в Європі.

1) 1939 – 1944 – припиняється діяльність українських наукових установ в Польщі (як на польських, так і українських землях) – Українського наукового інституту у Варшаві, певний час історики продовжують працювати в Чехії (напр., діє і публікує дослідження Українське Історично-філологічне Товариство в Празі), в Німеччині, в Італії, Франції. Під час радянсько-німецької війни продовжуються контакти між дослідниками на окупованих німцями українських землях та в еміграції. Невдовзі після входження Галичини до складу радянської України припиняється діяльність Наукового товариства ім. Шевченка, яке мало широкі міжнародні контакти.

2) 1944 – весна 1945 – ряди еміграційних істориків поповнюються за рахунок втікачів з радянської України (зокрема, на запрошення Д. Дорошенка до УВУ в Празі приїждять О. Оглоблин, Н. Полонська-Василенко, П. Курінний та ін.), з Галичини (О. Прицак, О. Домбровський та ін.), які разом із своїми колегами зі “старої еміграції” весною 1945 р. опиняються переважно в Німеччині.

III. 1945 – 1952 – таборовий (м.зв. DP) період⁴ (1945 – 1952)⁵. В таборах для переміщених осіб в різних окупаційних зонах Німеччини опинилися історики різних поколінь, з різних частин України та з різних країн. Зменшується кількість опублікованих досліджень, що можна пояснити як переважною відсутністю джерел для праці вчених істориків, так і обмеженими умовами книговидавання. Але праці, що друкуються, продовжують державницький (національно-державницький) напрям. Відбувається зародження або відродження діяльності наукових установ – Української вільної академії наук та Наукового товариства ім. Шевченка, які об'єднують істориків у відповідних секціях. Проводяться наукові конференції, на яких вислуховують доповіді, частина яких у вигляді авторефератів пізніше публікується на сторінках видань, зокрема УВАП – “Бюлетень” та “Літопис”, НТШ – “Сьогоднішнє і минуле” та ін., або у вигляді

⁴ Назва походить від англійського Displaced Persons – переміщені особи. Термін є усталеним в світовій історіографії, див.: Wynan M. DP. Europe's Displaced Persons, 1945 – 1951. – London, Toronto: Associated University Press, 1989. – 257 p.; The Refugee Experience: Ukrainian Displaced Persons after World War II / Ed. by V. Isajiw, Yu. Boshyk, R. Senkus. – Edmonton, 1992.

⁵ Про цей період розвитку української науки див.: Wynan L. Ukrainian Scholarship in Exile The DP Period, 1945 – 1952 // Ethnic Forum – 1988. – Vol. 8. – #1. – P. 40-72 та окремо: Wynan L. Ukrainian Scholarship in Postwar Germany, 1945-52 // The Refugee Experience: Ukrainian Displaced Persons ... – P. 311-337 та ін.

статей – в періодичних виданнях, переважно – газетах. Функціонує низка наукових інститутів. Між окремими інтелектуальними співтовариствами виникають певні непорозуміння (напр., між вихідцями з Галичини та радянської України в контексті діяльності УВАІІ і ІТШ).

IV. 1952 – 1991 – “діаспорний” період. Л. Винар ділить його на два основних підперіоди (розподілом є 1965 р., коли було створено Українське історичне товариство (далі – УІТ)). Відмінність між двома підперіодами полягає в тому, що до 1965 р. українські історики працювали в межах неспеціалізованих наукових інституцій – Українській вільній академії наук, Науковому товаристві ім. Шевченка та ін. Не існувало спеціалізованого наукового історичного видання. Після 1965 р. більшість представників української зарубіжної історіографії на Заході об’єдналися в професійне товариство, мали власний фаховий журнал, де друкували результати досліджень. УІТ стало афілійованим членом Американської історичної асоціації (American Historical Association – АІА), співпрацювало з американською славістичною асоціацією, проводило спільні конференції з українськими і неукраїнськими науковими установами.

Серед українських наукових співтовариств цього періоду вирізняються також Канадський інститут українських студій (заснований й 1976 р.), Український науковий інститут Гарвардського університету (заснований у 1968 р.), Українська вільна академія наук (розпочала діяльність у США в 1950, в Канаді – в 1949 рр.), Наукове товариство ім. Шевченка (розпочало діяльність у США в 1947 р.), Український вільний університет та ін. Почалося створення українознавчих кафедр в університетах Канади та США.

Деякі із співтовариств цього періоду були складовими частинами американської та канадської науки (КІУС, ГУРІ, кафедри українознавства).

І. Від 1991 р. до сьогодні – період співпраці істориків діаспори та України. В цей період виходять спільні видання, праці вчених друкуються без залежності від країни перебування, підписані угоди про співпрацю між українськими науковими установами в діаспорі та науковими інститутами Національної академії наук України, українськими університетами. Українські “материкові” дослідники завдяки одержанню грантів на наукові дослідження та викладання поза Україною підвищують свою кваліфікацію на українознавчих кафедрах неукраїнських університетів та УВУ.

Вважаємо за потрібне зробити кілька термінологічно-змістовних зауваг, що стосуються наукових співтовариств. Більшість наукових співтовариств в еміграції та діаспорі в назві мали спілет “українське”. Причину його появи добре пояснено колишнім ректором Українського вільного

університету Володимиром Яневим щодо Українського богословського товариства: “Товариство називалося початково – на Рідних землях, коли не треба було уточнення, – Богословське Наукове Товариство (БНТ). Щойно при відновленні діяльності поза межами України назву уточнено на Українське Наукове Богословське Товариство (УБНТ), щоб відрізнити його від аналогічних наукових установ інших національностей”⁶. Зрозуміло, що в умовах багатотетнічних країн таке уточнення було потрібним. В той же час існували застереження щодо часто вживаного вислову “українська наука”⁷, ґрунтовані на запереченні існування “української ядерної фізики” чи “української психології”⁸. Однак вираз сьогодні є усталеним в історіографії. В історіографії діаспори стосовно всіх наукових співтовариств переважно вживається як узагальнюючий, термін “наукові установи”, не зважаючи на відмінності в організації. По-суті, більшість наукових співтовариств поза Україною є товариствами – добровільними об’єднаннями, що фінансуються за рахунок членських внесків, пожертв та, іноді – одержання грантів від держави або відповідних неополітичних фондів як неприбуткові організації. Лише частина з них (ті, що є структурними підрозділами університетів) фінансується частково (наукові інститути, кафедри) університетом, або за допомогою цільових фондів, зібраних українцями, і є науковими установами в материковому розумінні.

Враховуючи, що більшість українських вчених належала до українських наукових установ і товариств (стосовно яких також вживався термін “наукові установи”), вважаємо, що доцільним буде розглянути останні як місце для реалізації наукової творчості. Традиційно установи поділяють на такі основні категорії: 1) українські наукові установи і товариства; 2) українсько-американські, українсько-канадські та ін. наукові установи. В 2005 р. Л. Винар уточнив поділ стосовно установ, що існували по Другій світовій війні:

- 1) Українські наукові установи, які мають свої власні статuti, свої плани діяльності та свої наукові серійні або несерійні видання;
- 2) Українські високі школи – університети [...];
- 3) Українознавчі наукові центри, які діють при американських і канадських університетах [...];

⁶ Янів В. Нарис історії Українського Богословського Наукового Товариства // Янів В. Студії та матеріали до новішої української історії / Український вільний університет. Передм. Н. Полонської-Василенко. – Мюнхен, 1970. – С.3.

⁷ Богачевська М. Передумова наукових товариств – наука // Сучасність (Мюнхен). – 1980. – №1. – С.96.

⁸ Там же.

4) Професійні українські організації, які займаються академічною і науковою діяльністю;

5) Координаційна надбудова українських наукових установ – Світова Наукова Рада Світового Конгресу Українців⁹.

Ця типологізація Л. Винара дозволяє охарактеризувати діяльність інституцій з точки зору їх організації та функцій. Відома дослідниця М. Богачевська-Хомяк в 1980 р. на сторінках “Сучасності” в рамках дискусії про існування та функції еміграційних наукових організацій, започаткованої статтею Я. Падоха, підняла питання про мету існування українських наукових товариств. Вона пропонувала поділити організації, пов’язані з наукою, на дві категорії:

1) університети, які вважає найпомітнішою формою організованого наукового життя і наголошує на трьох способах зв’язку з ними українців поза Україною (а) через автономні українознавчі інститути чи навчальні програми; б) через курси, що включають українознавчу тематику; в) “працювати в університеті і вважати себе за українця”);

2) наукові товариства, що своїм походженням чи своїми зацікавленнями пов’язані з українством. Тут вона відзначає “передові” (НТШ і УВАН), професійні (УААУП, ТУБА, УІТ, УСІ), організації сприяння культури (АДУК)¹⁰. При цьому до професійних товариств дослідниця віднесла як дійсно професійні ненаукові організації – Українську американську асоціацію університетських професорів, Товариство українських бібліотекарів Америки, так і наукові (скоріше, професійно-наукові) – УІТ та Український соціологічний інститут, що діяв у США.

Ми спробуємо структурувати установи не лише на основі загальнонаукової діяльності, а з точки зору належності до певної форми інтелектуального співтовариства. Головна відмінність між ними полягає не скільки в формах діяльності, як в засобах фінансування, легітиматії діяльності та форм звітності. Більшість українських наукових товариств / установ діяла на основі добровільних членських внесків та пожертв, іноді – грантів, їх діяльність унормовувалася переважно статутами. Враховуючи те, що членство в них було цілком добровільним, не примусовим і завжди могло бути перерваним за бажанням індивідуума, мотивувалося швидше

⁹ Винар Л. Дослідження української наукової діаспори: вибрані проблеми // Наукові записки Національного університету “Острозька академія”: Історичні науки. – Вип. 5: Матеріали Першої міжнародної наукової конференції “Українська діаспора: проблеми дослідження” / Відп. ред. І. Пасічник, Л. Винар. Ред. А. Атаманенко. – Острог; Торонто; Нью-Йорк, 2006. – С. 26-27.

¹⁰ Богачевська М. Передумова наукових товариств – наука // Сучасність (Мюнхен). – 1980. – №1. – С. 93-94.

внутрішнім / індивідуальним, а не зовнішнім / організаційним примусом, відносно їх до інтелектуальних співтовариств, що діяли за принципом союзу. До них належать:

1) наукові товариства, як загальні, так і зі спеціалізацією в одній з наукових ділянок (напр., Українське історично-філологічне товариство в Празі, Українське історичне товариство, Українське генеалогічне та геральдичне товариство, Українська вільна академія наук, Наукове товариство ім. Шевченка, Українське Родознавче товариство, науковий осередок отців Чину св. Василя Великого в Римі та ін.);

2) музеї (напр., Музей Визвольної боротьби в Празі, Український музей-архів в Клівленді, Український музей сучасного мистецтва (Чикаго) та ін.);

3) професійні товариства, які час до часу друкують наукові дослідження (Українська американська асоціація університетських професорів, Українське лікарське товариство та ін.);

4) координаційні органи українських наукових установ (Український академічний комітет під керівництвом Олександра Шульгина, під час т.зв. Ді-Пі періоду (1945 – 1952) в Центральному Представництві Української Еміграції в Німеччині (ЦПУЕН) під керівництвом Дмитра Дорошенка діяв Відділ культури і освіти, який також намагався координувати працю наукових установ, сьогодні – створена в 1978 р. при Світовому Конгресі Українців Світова Наукова рада);

5) архіви, що організовані на основі добродійної / добровільної / безоплатної або на основі символічної оплати праці наукових чи професійних об’єднань та музеїв, побудованих за принципом інтелектуальних союзів (напр., архіви УІТ, УВАН, УІФТ в Празі та ін.). Безперечно цінними є також приватні архівні колекції, які не зберігаються централізовано.

До інституту (фінансування від держави, посдане – від держави та громади, або з допомогою українських політичних сил, звітність – відповідним установам чи організаціям – “протекторам” та внутрішня), можна віднести:

1) наукові дослідницькі (чи з викладанням) інститути (напр., Український науковий інститут в Берліні, Український науковий інститут у Варшаві, Український Соціологічний інститут (Відень), Східно-європейський дослідний інститут ім. В. Лилинського (США) та ін.);

2) українські навчальні заклади, викладачі яких виконували й дослідницькі функції (напр., Український вільний університет (УВУ) (Відень, Прага, Мюнхен), Український католицький університет ім. Климентія Пани (Рим), Український Високий педагогічний інститут ім.

Драгоманова (Прага) та ін.) Частково їх праця підтримувалася урядами країн розміщення. Функціонування цих установ відбувалося переважно за рахунок пожертв української громади, але вони були офіційно визнані урядами країн розміщення¹¹ і мали від останніх додаткове фінансування.

3) *українознавчі наукові центри канадських та американських університетів, кафедри українознавства* (пропонуємо саме таке формулювання назви, бо воно точніше віддзеркалює сутність явища. Приклади: Український Науковий Інститут Гарвардського Університету (Harvard Ukrainian Research Institute, Кембридж, США), Канадський Інститут Українських Студій Альбертського університету (Canadian Institute of Ukrainian Studies, Едмонтон, Канада), Українознавча програма Ілінойського університету (Урбана-Шампейн, США), українознавчі (іноді профільовані) кафедри в університетах). Ці установи є складовою частиною університетів і підзвітними адміністрації останніх¹², а їхнє функціонування відбувається або завдяки пожертвам української громади, які накопичені в фондах університету (УНІГУ), або поснаданню таких пожертв з університетськими чи державними дотаціями (KIUC та ін.) чи університетськими коштами, що уможлиблює різні форми праці і цілком вписується в харитативні традиції західного суспільства.

4) *архіви, збереженість фондів* яких пов'язана з діяльністю державних інституцій (університетів, державних архівів: архіву Української колекції Центру дослідження імміграційної історії Міннесотського університету (Міннеаполіс, США), Бахметєвської колекції Колумбійського університету (Нью-Йорк, США), архіву Українського Діоцезіального Музею і Бібліотеки у Стемфорді (США), українських фондів Державного архіву Канади та ін.).

Запропонована структура / типологізація української зарубіжної історичної науки, безперечно, вимагає уточнення і доповнення. Ми підійшли до її побудови з точки зору інституційної, національної, але не індивідуальної. Саме тому вона не враховує внесок українських дослідників в українську (одночасно з іноземною) історіографію, зроблений персонально в американських чи європейських університетах,

¹¹ Зокрема УВУ 16 вересня 1950 р. був офіційно визнаний приватним університетом Баварським урядом, що було підтверджено в 70-х роках. Див.: Янів В. Український Вільний університет // Енциклопедія українознавства. Словникова частина / Гол. ред. В. Кубійович. – Т. II (9). – Париж; Нью-Йорк, 1980. – С. 3418-3419; Yaniv V. Ukrainian Free University // Encyclopedia of Ukraine / Ed. by Danylo Husar Struk. – Vol. V. St-Z. – Toronto, 1993. – Р. 382-384.

¹² Винар Л. Дослідження української наукової діаспори... – С. 27.

в славістичних та інших центрах і асоціаціях, в советознавчих інституціях. Тобто, ця структура не враховує мережових горизонтальних зв'язків між окремими дослідниками, які могли належати одночасно до кількох наукових інституцій, або не належати до жодної, спілкуватися (на різних рівнях) з іншими дослідниками.

Кілька спостережень про членів наукових співтовариств, зокрема, істориків. Серед них були представники різних наукових генерацій / поколінь, різних конфесій, вони походили з різних регіонів України, а частина була народжена поза батьківщиною. З плином часу до генерацій вчених в еміграції додаються нові покоління дослідників – або народжені поза Україною, або вихідці з України, представники т.зв. четвертої, сучасної, хвилі еміграції. Більшість членів наукових співтовариств були / є фахівцями з відповідною освітою. Вища спеціальна освіта, в залежності від належності до певної генерації та регіону, була одержана ними або в Україні, або закордоном, але переважна більшість дослідників змогла її використати повною мірою, враховуючи надбання як радянської (довоєнної й повоєнної), так і світової освітніх систем.

Мотивація праці представників української зарубіжної історіографії була пов'язана з: 1) усвідомленням свого історичного коріння, зацікавлення історією батьківщини, що спонукало обрати спеціалізацією саме українознавчу проблематику; 2) потребою особистої самореалізації (особливо це відноситься до істориків старшого покоління, які переважно не мали можливості фахової праці в умовах життя поза Україною). До речі, проблема мотивацій не лише творчості, а й організаційної діяльності (і не лише в еміграції) все ще вимагає дослідження (не лише істориків, а й психологів, соціологів – бо є на перетині наук). Належність до українства визначалася характером творчості. Погоджуємося з досить відомою сьогодні точкою зору О. Оглоблина, який, розглядаючи проблему культурного процесу в Україні XIX – XX століть, висловився щодо критеріїв визначення приналежності певній національній культурі творів мистецтва, літератури тощо. На його думку, все, що було створене на українській землі, силами українських (територіально й національно) культурних діячів (та установ) незалежно від їх етнічного походження й характеру і незалежно від мовної форми культурних творів, належить до України. Єдиним селекційним критерієм може бути тільки дух, зміст і ідеологія самого твору¹³. Тезу щодо селекційного критерію можна значною

¹³ О. Оглоблин. Проблема схеми історії України 19 – 20 століття (до 1917 року) // Український Історик. – 1971. – Т. VIII. – Ч. 1-2 (29-30). – С. 11.

мірою застосувати і до закордонної науки, маючи на увазі діячів, котрі мали коріння в Україні (бо діячі, які повністю не були пов'язані з Україною, при занятті української історією, літературою чи мовою вважаються українцями, а не українськими істориками). Якщо вчений висвітлював історичний процес з точки зору, неприйнятною українській історіографії, то опинявся в інонаціональному інтелектуальному співтоваристві¹⁴. Але одночасно з належністю до української науки, вчені, що працювали закордоном, належать до американської, канадської, французької та інших історіографій, а в межах останніх такі дослідники набувають статусу "україністів", таким чином поширюючи здобутки українистики на західні наукові співтовариства і власним прикладом або безпосередньо, залучаючи дослідників неукраїнського походження до вивчення відповідних наукових проблем.

Одночасно серед українських вчених зарубіжжя частина або постійно, або на певних етапах діяльності не мала можливості праці у вищих навчальних закладах чи наукових установах. До таких дослідників належали не лише представники старшого (для початку 1960-х років) покоління, а й багато молодші вчені¹⁵. Але і в цій ситуації вони продовжували дослідницькі практики в інтелектуальних співтовариствах. Зрозуміло, що це не було легко фізично, але давало моральну задоволеність. Значною була кількість дослідників, які працювали в системі неукраїнської освіти та науки. Більшість дослідників старшого з повоєнних поколінь друкувала свої праці переважно у виданнях українських наукових установ. Молодші тогочасні покоління активніше ставали частиною західного наукового життя і друкували дослідження як в українських, так і в інших виданнях. Більшість їх були знайомі – якщо не безпосередньо, то в межах фахового "цеху". В еміграції вчені певного фаху складали відносно вузьке коло (хоч і розкидане територіально не лише по різних містах і країнам, а й континентам), тому контакти між ними відносно скоро встановлювалися в першу чергу шляхом листування. Іноді особа-лідер ставала таким об'єднуючим чинником (напр., О. Оглоблін зумів поєднати навколо себе істориків, що працювали в УВАН, пізніше – Гарвардському українознавчому інституті та інших установах, які всі стали членами Українського історичного товариства). О. Оглоблін (як і ряд багато молодших істориків)

¹⁴ Див.: Атаманенко А. Українська зарубіжна історіографія: до проблеми образу // Ейдос. Альманах теорії та історії історичної науки / Національна академія наук України, Інститут історії України. Гол. ред. В. Смолій. – Вип. 2. – К., 2006. – С. 266.

¹⁵ Наприклад, І. Лисяк-Рудницький певний час працював контролером у транспорті. Див.: Симоненко Р. Іван Лисяк-Рудницький // Історіографічні дослідження в Україні. Визначні постаті української історіографії XIX – XX ст. – Вип. 15. – К., 2005. – С. 576.

був яскраво вираженим лідером, який, до речі, міг як об'єднувати навколо себе людей, так і викликати незадоволення своїми певними діями у іншій групі осіб, що не належали до його кола.

В еміграції наукових лідерів, можливо, було більше, ніж в тогочасній Україні, наукове життя якої строго регламентувалося. На гіпотетичному рівні можна припустити, що серед рис характеру значної частини представників старшого та середнього поколінь емігрантів, які наважилися покинути "в краю" майже все – друзів, майно, бібліотеки, архіви, а часом – навіть найближчу родину – і вирушити в невідомість цілком свідомо – мали мати сміливість та достатньо значне "его", а не лише бажання покинути батьківщину для збереження власного життя. В середовищі інтелектуальної еміграції панував дух служіння науці, і бажання самореалізації формувалося на певному тлі. Саме цей чинник спричинив появу низки інституцій, видань, які сприяли як індивідуальному особистісному розвитку, так і розвитку організацій. Лідер мав мати високорозвинені інтелектуальні та організаційні здібності, чітке уявлення про мету діяльності, наполегливість та ім'я у суміжних (українських та інонаціональних) інтелектуальних співтовариствах. Коло вчених, що об'єднувалися біля нього, могло бути неформальним або інституційно оформленим.

Отже, щодо вивчення діяльності членів різних наукових осередків можна застосувати психологічну категорію колективної творчості, в першу чергу на рівні розвитку мережових систем, тому що вони були достатньо добре ознайомлені з науковим доробком колег, спілкувалися за допомогою листування (іноді не зустрічаючись роками), обмінювалися думками під час конференцій, конгресів та різноманітних зустрічей.

Серед членів наукових співтовариств, що діяли за принципом союзу (добровільного об'єднання без примусу), зустрічаємо й нефахівців, яких можна поділити на кілька основних категорій: 1) прихильники науки (переважна більшість їх підтримувала матеріально – через внески чи добровільні пожертви – діяльність фахових вчених); 2) любителі (аматори), які не мали відповідної спеціальної освіти, але завдяки самоосвіті працювали достатньо кваліфіковано в обраній галузі, що визнавалося фахівцями; 3) т.зв. "також історики" – особи, які не мали відповідної кваліфікації та здібностей, але, відчуваючи "потреби дня", писали праці, що мали переважно патріотично-національний характер (нефаховість і, навіть, "шкідливість" для наукового розвитку їхніх праць сучасники часто відзначали в рецензіях). Проблема існування "нефахівців-дослідників" притаманна не лише українській еміграційній науці, а й іншим націо-

нальним історіографіям в еміграції – зокрема, польській¹⁶. Не варто також забувати й те, що фахівці-історики часами зверталися до публіцистики¹⁷, хоча в цьому випадку не викликають сумнівів приведені ними в якості аргументів історичні факти.

Між вченими, як і між представниками інших професій, існували не лише формальні, а й неформальні людські відносини. Вони дружили, спілкувалися на “позанауковому” рівні, часом між ними виникали конфлікти. Причини останніх були різними, але переважно пов’язаними з особистими / особистісними / людськими якостями і, відповідно, діями, які проектувалися на діяльність наукових установ. Деякі конфлікти виникали через світоглядні відмінності, зокрема, між поколіннями¹⁸, що розуміли й сучасники. Так, О. Оглоблин в своїй доповіді в УВАН, виголошеній 9 червня 1962 р., докладно зупинився на вадах сучасної йому історіографії, окремо звернувшись також до проблеми поколінь, як вади ідеологічного характеру. Він відзначив певний розрив між *старшим і молодшим поколінням* – і навіть між окремими групами в межах молодшого покоління¹⁹. Недоліками цього [молодшого на той час. – А.А.] покоління, на думку вченого, було кілька рис: відмова від попередніх здобутків (від т.зв. “старого”), “служіння чужим богам” (“побожне схиляння перед чужим тільки тому, що воно чуже, й зневага до свого рідного, бо воно надто своє”²⁰), брак любові до предмету, заміна критицизму скептицизмом. Молодші історики мали свої причини для незадоволення старшим поколінням. “Відтінок” цього незадоволення старшим поколінням, що, діяло в рамках українських наукових інституцій, відчувається у фразі М. Богачевської стосовно історичного виміру: “...Та це вже друга тема, яку має покоління звичайно обговорює не українською мовою [курсив наш. – А.А.]”. Незадоволення старшим поколінням відчувалося й під час дискусії в УВАН

¹⁶ Stobiecki R. Klio na wygnaniu. Z dziejów polskiej historiografii na uchodźstwie w Wielkiej Brytanii po 1945 r. – Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, 2005. – S.21.

¹⁷ Там само. – С.266-267.

¹⁸ Див.: Ясь О. Українська зарубіжна історіографія 1945 – 1991 рр.: проблема поколінь та організація дослідницької праці // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. – Число 5. Історіографічні дослідження в Україні. – Вип.10. У 2-х частинах. Збірка наукових праць на пошану академіка НАН України В.А. Смолія. – К., 2000. – С.352-391.

¹⁹ Оглоблин О. Сучасна українська вільна історіографія // Український історик. – Т. XLIII. – Ч.1-3. – С.38.

²⁰ Там же.

у США, що відбулася у грудні 1964 р.²¹ В реальному ж житті складалося так, що переважна більшість представників молодшого покоління, зрозуміло, більше, ніж старші, заангажована в західному науковому світі, не зважаючи на занятість в університетах, все ж працювали в українських наукових товариствах, що свідчить про тимчасовість “генераційних” непорозумінь.

В цілому можна стверджувати, що українська еміграційна наука як прояв діяльності інтелектуальних співтовариств різних форм, позитивно себе зарекомендувала в світовій науковій спільноті, про що свідчать численні дослідження вчених різними мовами, рецензії на них, участь українців у американських, канадських, європейських наукових конференціях, міжнародних конгресах тощо. Інтелектуальні співтовариства склалися з окремих осіб, вивчення доробку, діяльності, особистості яких має самостійне значення, бо їх діяльність може вписуватися, або виходити з загального контексту наукового життя, а відтак – вони додають нові аспекти щодо існування інтелектуального співтовариства.

²¹ Документ про діяльність Академії (1964): резюме дискусії // Вісті УВАН у США / Ред. О. Домбровський. – Т.3. – Нью-Йорк: УВАН у США, 2004. – С.176.